

Іван БУТИЧ (Київ)

ПАМ'ЯТКА ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДИПЛОМАТАРІЮ

Публікація універсалів українських гетьманів бере свій початок з XIX ст., коли 1824 р. в часописі “Украинский журнал” з’явилася публікація “Малороссийская старина” за редакцією викладача Харківського університету О. Склабовського, до якої потрапили документи з родинного архіву генерального підскарбія Миколи Андрійовича Марковича, в тому числі й гетьманські універсалі.

Офіційні публікації козацької адміністрації друкувалися в періодичних виданнях, однотипних і серійних збірниках. Серед них можна назвати “Черниговские губернские ведомости”, “Университетские известия”, “Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца”, “Киевская старина”, “Записки Наукового товариства імені Шевченка”, “Труды Полтавской ученой архивной комиссии”, “Труды Черниговской ученой архивной комиссии”, “Акты, относящиеся к истории Западной России”, “Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов”, “Архив Юго-Западной России”, “Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка 1729–1730 гг.”, “Український архів”, “Український археографічний збірник”, “Стороженки. Фамильный архив”, “Сулимівский архив. Фамильные бумаги Сулима, Скоруп и Войцеховичей XVII–XVIII вв.” та ін.

І нині продовжують друк універсалів часописи “Український історик”, “Сіверянський літопис” і т. д.

До цієї праці долучилися Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського та Наукове товариство імені Шевченка. З їхньою участю оприлюднені “Універсал Богдана Хмельницького”, “Універсал Івана Мазепи”, “Універсал Павла Полуботка”. Друкуються універсалі Івана Виговського, Івана Брюховецького, Петра Дорошенка, Юрія Хмельницького, Якима Сомка, Михайла Ханенка, Дем’яна Многогрішного та Івана Самойловича.

Під час виявлення й обліку гетьманських універсалів нашу увагу привернув фоліант, створений десь 1749 р., коли заходами Генеральної військової канцелярії здійснювалося копіювання Генерального слідства про маєтності, оригінал якого загинув 1748 р. під час великої пожежі у Глухові. В цьому фоліанті 442 аркуші, на яких розміщено 1337 записів. Зміст одних

універсалів викладено (з переліком усіх надань), а інші, як підтвердження попередніх надань, обмежуються прізвищем гетьмана і зазначенням дат і надання.

Згруповани по полках у тій послідовності, що й у генеральних слідствах про маєтності: Стародубівський полк (I, 54085), Чернігівський полк (I, 540086), Ніжинський полк (I, 54087), Київський полк (I, 54088), Прилуцький полк (I, 54089), Лубенський полк (I, 54090), Переяславський полк (I, 54091), Гадяцький полк (I, 54093), Миргородський полк (I, 54094), Полтавський полк (I, 54095).

Після назв полків текст розподілений на три колонки: 1) номер по порядку; 2) "Которые гетманы, кому именно, когда и за что, какое недвижимое имение универсалом надали"; 3) "Какие из тех универсалов жалованными грамотами и за чий подтверждением подтверждены".

Перші записи в другій колонці мають такий вигляд: "Гетман Богдан Хмельницкий 1656 году, генваря 2 д. респектомъ своею Лаврентию Борзнѣ надаль в поссесію в полку Стародубовскомъ села Горск, Клюсы, Куршановичи, Жолведъ, Островъ Тарасовский и Зажевадскіи селища Медведово, пустошь Бутовскъ, деревню Ярцов, селце Заничи, Бахаевское, да в сотнѣ Мглинской селища Тростянское, Вощининское, село Гарцово зъ млиномъ, деревню Хоромнее, пустошь Борознино и пляц въ мѣстѣ Стародубовскомъ на улицы Могилевской стоячий".

"Сія надача подтверждена универсалами гетмановъ:

1. Ивана Выговского 1658 году февраля 25 с прибавлением села Кантекина.

2. Ивана Бруховецкого 1658 году апреля 9.

3. Демяна Игнатовича того году августа 5.

4. Ивана Самойловича 1673 году марта 5.

А сверхъ того гетман Иванъ Скоропадский унѣверсаломъ 1709 февраля знатному воисковому товарищу Ивану Борознѣ и респектомъ понесенныхъ во время нашествия неприятелскаго убитковъ ствердиль".

"Гетманъ Богданъ Хмельницкий Михайлѣ и Илії Рубцамъ 1656 году сентября 4 дня универсаломъ респектуя на прислуги ихъ въ Войскѣ Запорожскомъ надаль в поссесію ихъ въ полку Стародубовскомъ села Курозново, Рожничи зъ млиномъ, села Бабки, Черно Оскол, Брахловъ зъ отчинами до тихъ сель здавна принадлежащими яко от Ляховъ, Клюсть, Головскую, Истровскую и Кубасовскую изъ селищами, Полховом и Стобки со всѣми до нихъ принадлежностями. Онъе имения во владѣніе Рубцовъ ствержены универсалами гетмановъ:

Выговского 1658 году февраля.

Двома универсалами Скоропадского 1711 году:

1-му Юрію Рубцу, суді полковому

2-мъ Семену Рубцу, знатному товарищу стародубовскому, декабря 21.

Гетман Демянъ Игнатович унѣверсаломъ 1671 году генваря церкви Новгородской Успенской утверди здавна надлежащий до той церкви млинъ

на рѣчки Шостки в селѣ Пироговци состоящимъ з однимъ камнемъ и валюшнями.

Да сверхъ того к той же Успенской Новгородской церкви гетман Иванъ Скоропадский открытимъ листомъ 1718 году ноября 20 привернулъ въ городку 24 коморы завладѣніе было сотником Лисовскимъ.

Гетман Даніїлъ Апостоль універсаломъ 1728 году генваря 29 подтвердиль наданные універсалами прежних гетмановъ и по крепостямъ къ церкви Успенской Новгородской Путивлской перевозъ на реке Деснѣ под селомъ Пироговкою, млин на реки Шостки зъ двумя колами и третими ступнымъ въ городѣ Новгородку скотное ваговое и Ковшовое, дворъ брасной и коморы.

Гетман Мазепа універсаломъ 1703 году сентября д. 8 товарищу почеповскому Якову Павловичу и швагру его Флору Афоновичу, осаулу сотни Почеповской ствердил во владовние, оставшиеся по умертвии отчима оного Якова Кирила Яковлевича млинъ на греблѣ стоячий и слободку недалеко его находящуюся именуванную Кугучевъ с пустим селищем Петрашами, селище Кугутове с Мессуюшами, которое находилось во владении у помянутого Яковлевича стародубовских полковников”.

У третьї колонці навпроти первого запису зазначено: “Из універсалов последніе гетмана Скоропадского высочайшою жалованною грамотою великого государя Михаили царя Петра Алексѣевича самодержца всероссийскаго 1715 году мая 28 дня. За подписом грава Головина утверждена”.

У другій колонці проти тексту (II) Богдан Хмельницький Михайлу та Іллі Рубцям зазначено: “Універсалы гетмана Скоропадского вышеписанною жалованною грамотою Юрію и Семену Рубцам отъ царя Петра 1715 г. марта 16 за подписом Головина, да 1721 генваря 12 д. жалованною Федору сыну Рубцу, знатному войсковому товарищу от царя Петра за подписом Головина з владѣніе имъ Рубцамъ наследно по універсалам гетманским. Михайлу Рубцю наследственно. Універсали жалованными грамотами утверждены”.

Аналогічний порядок розміщення матеріалу в усьому фоліанті:

I. У Стародубівському полку зареєстровано 258 універсалів, у тому числі 2 універсали Богдана Хмельницького, 2 універсали Івана Виговського, 3 універсали Івана Брюховецького, 3 універсали Дем'яна Многогрішного, 6 універсалів Івана Самойловича, 73 універсали Івана Мазепи, 46 універсалів Данила Апостола, 133 універсали Івана Скоропадського.

II. У Чернігівському полку налічується 255 універсалів, у тому числі 5 універсалів Богдана Хмельницького, 7 універсалів Івана Виговського, 7 універсалів Івана Брюховецького, 23 універсали Дем'яна Многогрішного, 19 універсалів Івана Самойловича, 84 універсали Івана Мазепи, 2 універсали Петра Дорошенка, 81 універсал Данила Апостола, 5 універсалів Юрія Хмельницького, 1 універсал Якима Сомка, 1 універсал Павла Полуботка.

III. У Ніжинському полку налічується 239 універсалів, у тому числі 8 універсалів Богдана Хмельницького, 1 універсал Івана Виговського, 7 універсалів Івана Брюховецького, 7 універсалів Дем'яна Многогрішного, 11 універсалів Івана Самойловича, 63 універсали Івана Мазепи, 1 універсал

Петра Дорошенка, 35 універсалів Данила Апостола, 105 універсалів Івана Скоропадського, 1 універсал Юля Хмельницького.

IV. У Київському полку налічується 70 універсалів, у тому числі 7 універсалів Богдана Хмельницького, 1 універсал Івана Виговського, 2 універсали Дем'яна Многогрішного, 3 універсали Івана Самойловича, 18 універсалів Івана Мазепи, 28 універсалів Івана Скоропадського, 2 універсали Юрія Хмельницького, 2 універсали Павла Полуботка.

V. У Прилуцькому полку налічується 86 універсалів, у тому числі 2 універсали Богдана Хмельницького, 1 універсал Івана Виговського, 6 універсалів Івана Брюховецького, 3 універсали Дем'яна Многогрішного, 3 універсали Івана Самойловича, 16 універсалів Івана Мазепи, 3 універсали Петра Дорошенка, 10 універсалів Данила Апостола, 42 універсали Івана Скоропадського.

VI. У Лубенському полку налічується 162 універсали, у тому числі 7 універсалів Богдана Хмельницького, 5 універсалів Івана Виговського, 2 універсали Івана Брюховецького, 5 універсалів Дем'яна Многогрішного, 7 універсалів Івана Самойловича, 35 універсалів Івана Мазепи, 18 універсалив Данила Апостола, 77 універсалів Івана Скоропадського, 6 універсалив Юрія Хмельницького.

VII. У Переяславському полку налічується 122 універсали, серед них: 1 універсал Богдана Хмельницького, 1 універсал Івана Брюховецького, 1 універсал Івана Самойловича, 35 універсалів Івана Мазепи, 2 універсали Петра Дорошенка, 15 універсалів Данила Апостола, 67 універсалів Івана Скоропадського.

VIII. У Миргородському полку налічується лише 15 універсалів, у тому числі: 8 універсалів Івана Самойловича, 4 універсали Данила Апостола, 3 універсали Івана Скоропадського.

IX. У Гадяцькому полку налічувалися 53 універсали, у тому числі: 1 універсал Дем'яна Многогрішного, 1 універсал Івана Самойловича, 14 універсалив Івана Мазепи, 10 універсалів Данила Апостола, 27 універсалів Івана Скоропадського.

X. У Полтавському полку налічується 66 універсалів, з них: 4 універсали Івана Самойловича, 15 універсалів Івана Мазепи, 1 універсал Петра Дорошенка, 5 універсалів Данила Апостола, 41 універсал Івана Скоропадського.

Згадані універсали між гетьманами розподіляються так: Богдана Хмельницького (32), Івана Виговського (17), Івана Брюховецького (26), Дем'яна Многогрішного (44), Івана Самойловича (55), Івана Мазепи (462), Петра Дорошенка (9), Данила Апостола (163), Івана Скоропадського (614), Юрія Хмельницького (14), Якима Сомка (1), Павла Полуботка (10).

Отже, універсали українських гетьманів у пам'ятці представлені нерівномірно. Найбільше їх – Івана Мазепи та Івана Скоропадського. У них ідеться про надання міст і сіл, маєтностей з пустошами, озерами, гаями, гребель, переводів і навіть окремих дворів.

Універсали (земельні) цієї групи збереглися краще, що пояснюється насамперед юридичною силою актів, які мали значення не лише для тих, хто одержував універсал, але й для іхніх нащадків. Оскільки такі універсали мали юридичну силу, з них виготовлялися копії, вписувалися вони до актових книг.

Тоді були дуже частими ревізії, під час яких виникла потреба робити копії, які потім записувалися до реєстрів; залишалися копії універсалів у генеральний чи полкових канцеляріях. Таким чином, кожен універсал мав кілька копій.

На випадок втрати оригіналу універсала його заміняла копія. Траплялося й так, що власник звертався до гетьмана з проханням видати повторно універсал. Ця обставина обумовлювалася у виданому тексті.

Найвідоміші й наймасовіші виготовлення копій універсалів було здійснено в Генеральному слідстві 1729–1730 рр. в усіх десяти полках Лівобережної України.

Кожен власник на підтвердження свого права надавав ревізорам універсал, як правило, оригінал, з якого у двох примірниках виготовлялися копії. Один з них відсилався до Петербурга, а другий залишався в Генеральній військовій канцелярії.

І коли 1748 р. сталася у Глухові згадана пожежа, серед інших матеріалів загинули матеріали Генерального слідства про маєтності всіх полків. Генеральна військова канцелярія організувала їх копіювання (тепер вони зберігаються в Москві). Саме в цей час було здійснено виготовлення пропонованого реєстру універсалів. До нього потрапили не лише копії універсалів зі слідства, але й інші, в тому числі з царських грамот. Так, 1735 р. січня 21 за підписом генерала князя Шаховського з присутніми тоді в Генеральній канцелярії членами прописуючи гетьманом Данилом Апостолом прилуцькому полковому осавулу Григорію Панкевичу 1729 р. жовтня 22 на володіння маєтностями біля річок Седюк і Судок у полку Прилуцькому. “Сія надача віписана з височайшої грамоти государя и великого князя Іоана Алексеевича и Петра Алексеевича 1798 сентября 20 за подpisом думного дьяка Емельяна Игнатовица Українцева жалованной тѣ имения во вечное владѣніе ему Лизогубу утверждены”.

На арк. 210зв. читаємо: “Гетьман Мазепа 196 году бунчуковому войско-му Якову Лизогубу за службу его во многих походах надал села Погребки, Хижки и Кропивное в сотни Краснянской обретающиесъ с людьми и его и со всеми угодии с мельнице о трех колах на реке Сеймѣ под селом Озаричами и озером прозываемъ Воронино”.

Основу цієї групи універсалів становлять насамперед земельні акти, найпоширеніша форма актових документів. Вони містять багато конкретних даних, які розкривають деталі формування і розвитку тодішніх непростих земельних взаємовідносин у Гетьманщині XVII–XVIII ст. Надавалися універсали за службу з переходом податків від селян. Під терміном “пожитки” розуміють податки. Надання нових земельних відносин, чи закріплення

старих – це нагорода за різні заслуги, оцінку яких гетьман робить у своїх універсалах. Заслуги перед Військом Запорозьким – це основа наділення маєтностями. У деяких універсалах наводяться докладні відомості про заслуги, що становлять своєрідну біографію. окремі універсали наводять епізоди з біографій (наприклад, про участь у походах, про перебування в полоні).

Служба у війську є основою надання маєтностей старшині. Проте гетьманський уряд не виробив уважного контролю за виконанням служби. Все ж таки він зробив деякі кроки у цьому напрямі.

Гетьманські універсали мали прикмети умовних надань. Давали села і слободи з умовою виконання військової служби. При цьому уряд залишав за собою право замінити наданий маєток, замінити на інший такої самої вартості.